

Pető Zoltán – Koi Gyula

Meglátások Schlett István: A politikai gondolkodás története Magyarországon című monográfiájának négy kötetes legújabb kiadásáról

II. rész

Observations on the Four-Volume Latest Edition of the Monograph Entitled ‘The History of Political Thought in Hungary’ by István Schlett Part II.

ÖSSZEFOGLALÁS

Esszénk fő célja Schlett István életműve legjelentékenyebb hatású darabja harmadik és negyedik (appendix) kötete gondolati magvának megragadása. A politikai gondolkodás története Magyarországon című monográfia négykötetes legújabb kiadása kivételes vállalkozás. Jelen tanulmány multidiszciplináris irányú bemutatása a műnek. A szerzők különféle tudományterületek képviselői, úgymint politikatudományok, jogtudomány, illetőleg közigazgatás-tudomány. A dolgozat második részében vizsgáljuk a hazai politikai gondolkodás 1901 és 1931 közötti történetét, illetőleg az appendixkötet tartalmiságának egyes legjelentékenyebb elemeit.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D74, P48

Kulcsszavak: a bethleni konszolidáció évtizede, Concha Győző, Eötvös József, Kemény Zsigmond, jogintézmények, politikai eljárások

SUMMARY

The main purpose of our essay is to grasp the essential (philosophical) core of the most influential piece of the third and the fourth (appendix) volumes of István Schlett’s work. The latest four-volume edition of this monograph entitled ‘The History of Political Thought in Hungary’ is an exceptional project. This study presents the monograph in multidisciplinary ways. The authors are representatives of different fields of science, including political studies, legal studies, and administrative sciences. In the second part of our writing, we pay attention to the history of the Hungarian political thought from 1901 to 1931, as well as some elements of the content of the Appendix volume.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D74, P48

Keywords: The Decade of Bethlen’s Consolidation, Győző (Victor) Concha, József Eötvös, Zsigmond Kemény, legal institutions, political processes

---

DR. PETŐ ZOLTÁN PHD, tudományos munkatárs, NKE Eötvös József Kutatóközpont, Molnár Tamás Kutatóintézet (Peto.Zoltan@uni-nke.hu), DR. KOI GYULA PHD, tudományos főmunkatárs, NKE ÁNTK Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Tanszék (Koi.Gyula@uni-nke.hu).

A HAZAI POLITIKAI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETE
1901 ÉS 1931 KÖZÖTT

Schlett István *A politikai gondolkodás története Magyarországon* című munkájának harmadik kötete a magyar történelem mintegy harminc évét tárgyalja, az új évszázad kezdetétől 1931-ig, Bethlen Istvánnak a miniszterelnökségről való lemondásáig. Mivel Schlett terve nyilvánvalóan a magyar politikai gondolkodás teljes történetének megírása volt, amely természetesen nem ért, nem érhetett véget az 1931-es évvel, az olvasó már a kötet eleji tartalomjegyzéket böngészve is csodálkozásának adhat hangot: vajon miért éppen „A konszolidáció évtizedével” végződik a harmadik kötet? E választás voltaképpen indoklására csak a kötetet végig olvasva, az utolsó fejezet végén derül fény és mélyen összefüggeni látszik a szerzőnek, a politikai gondolkodás mibenlétével kapcsolatos reflexiójával.

„A politikai gondolkodást a politikában cselekvő ember *döntésre irányuló* tevékenységeként szemléltem, mivel ezt a gondolkodásmódot *a vita activa* és nem a *vita contemplativa* részének tekintem” – fogalmaz (Schlett, 2018c:615). Schlett értelmezésében, mivel a Bethlen neve által fémjelzett korszakot követően az ország politikailag, a revíziós elköteleződés indukálta kényszerpályára került, Magyarország voltaképpen már a miniszterelnök lemondását követően elvesztette valódi szuverenitását, a politikai gondolkodás pedig olyan értelemben, ahogyan azt a szerző felfogja, megszűntnek tekinthető. Nem nevezve meg pontosan mely szövegekre, politikai eszmékre gondol, de nyilvánvalóan a szélsőjobboldal irányába tolódó kurzus politikai gondolkodására utalva – legyenek ezek akár a kormánypárt szélsőjobboldali elemei, akár a magyar nemzetiszocialisták törekvései – jegyzi meg: „[Ö]zöne keletkezett a politikai válságok idejében mindig megjelenő fantazmagóriáknak, továbbá olyan megnyilvánulásoknak, amelyek számomra szövegértési nehézségeket vetnek föl; nem tudom értelmezni a szándékot, s azt sem, hogy amennyiben volt hatásuk, az

miből fakadhatott. Olykor kamuflázsnak, olykor bomlott agy termékének látom e szöveget, de meglehet, hogy létezik más olvasata is a szövegeknek, s a megfejtést a kód ismeretének hiánya akadályozza.” (Schlett, 2018c:615).

A fennmaradó időszakot – a 20. század első harminc évét, vagyis a kötet tulajdonképpeni tárgyát – Schlett alapvetően, a válságba került 19. századi liberális paradigma szempontjából, a különböző politikai irányzatoknak, politikai szereplőknek, az uralkodó paradigmához való viszonya alapján tárgyalja és értelmezi. Ehhez igazodnak a fejezetek címei is, melyek a „liberalizmus második válságának” elemzéséből kiindulva vizsgálják meg a politikai pozíciók kialakulását, a forradalmak időszakát („Revolúció, rekonstrukció vagy restauráció?”) illetve a tággan felfogott liberális paradigma keretein belül értelmezett bethleni „konszolidáció évtizedét.”

A kiindulópont: „A liberalizmus második válsága Magyarországon.” Ez alatt Schlett azt érti, hogy „A liberális világrend 19. században kialakult, a politikai gondolkodásban kánonként rögzült formája mindenhol elvesztette orientációs erejét az Egyesült Államoktól Oroszorszáig és Svédországtól Ausztráliáig” (Schlett, 2018c:13). A liberalizmus válságát, szerinte „mi sem jelezte jobban, mint a vallási és világi megváltástanok iránti fogékonyság, a változás igény megnövekedése.” (Schlett, 2018c:37). A szerző tehát a liberalizmus megrendült pozíciójából vezeti le a dualizmus politikai rendszerének válságát, amelynek belső értelme, szerinte öt legfontosabb kérdés, a nemzeti, a választójogi, a nemzetiségi, illetve a szekularizáció kérdése kapcsán foglalható össze (Schlett, 2018c:48-70).

Részletesen elemzi a „gondolati struktúrák széttöredezése” című fejezetben az uralkodó „nemzeti liberális” (vagy konzervatív-liberális) paradigma legfontosabb, alapelszerű pontjainak felbomlását, majd hosszan értekezik a korszakban egyre inkább exponálttá váló „zsidókérdésről” is (Schlett, 2018 III:86-97). Az 1918-19-es forradalmakig tehát, a kötet tanúsága szerint, egy legalább tíz éves válságperiódus vezetett, amely nagyjából felölelte Tisza István első és második miniszterelnökségét. Schlett Ti-

sza – egyébként rendkívül kimerítően és nagy beleérzéssel tárgyalt – politikai pozícióját a „status quo őrző” óliberalizmusával (vagy elitista liberalizmusával) azonosítja, – amely szemben állt a „reformerekkel” /polgári demokráta, keresztényszocialisták, az Ugron Gábor vezette, 48-as alapon álló Függetlenségi Párt/ (Schlett, 2018c:182-301).

Közel száz oldalon keresztül tárgyalja ezt követően a „rendszerátalakítók” (polgári radikálisok, szocialisták) politikai cselekvési programját és politikai eszméit. A liberális alkotmányossággal szemben álló forradalmak időszakát a revolúció-rekonstrukció-restauráció hármassága alapján közelíti meg, részletesen elemezve a baloldali – radikális demokrata és kommunista – és sokkal kevésbé részletesen a jobboldali, nagyrészt a „Szabó Dezső”-i programmal azonosított „faji” forradalom paradigmáit. A „Bethleni konszolidáció” időszaka kapcsán – ahogyan azt tette már korábban Tisza István vonatkozásában is – most mintegy Bethlen saját „nézőpontjából” a konzervatív-liberális eszmekörbe helyezett miniszterelnök politikai pozícióját vizsgálja a legnagyobb részletességgel, a kontextust is a bethleni politikára adott választási reakciók viszonylatában állapítja meg.

Kétségtelen, hogy a világháború és a forradalmak által megtört harminc éves periódust a liberalizmus szempontjából elemezni legitím, sőt izgalmas vállalkozás lehet, mint ahogyan tiszteletet parancsoló az az óriási anyag, amelyet Schlett ebben a kötetben is feldolgozott. Számos olyan újságcikket, tanulmányt, esszét és parlamenti felszólalást láthatunk itt koherens logikai egységben összefoglalva, valamint kiemelten egy-egy politikai szereplő kapcsán (mint amilyen a már említett Tisza és Bethlen, vagy a baloldaltól: Jászi Oszkár vagy Garami Ernő), amely valóban segítheti a korszak politikai gondolkodásában való jobb tájékozódást, a legexponáltabb problémákra való szélesebb körű rálátást. Az egyes politikai cselekvők gondolkodása, eszmei tájékozódási pontjai, szűkebb értelemben vett világnézetük és a liberális paradigmában – vagy ahhoz viszonyítva – elfoglalt relatív helyzetük feltérképezése mellett

azonban, néhol szükségtelenül terjengősnek tűnik a pártpolitikai csatározások „aktuálpolitikai” szempontú leírása, vagy a választási eredmények és a parlamenti mozgások hosszas tárgyalása, az ezekből levont következtetéseknek a politikai gondolkodásra való vonatkoztatása. Mindez meglátásunk szerint sokkal inkább tartozna a politikai eseménytörténethez, mint a politikai gondolkodástörténethez, még akkor is, ha e kettő természetesen nem lehet független egymástól, Schlett megközelítése pedig úgy mond „cselekvésközpontú” és saját bevallása szerint „nem eszmetörténetet” ír (Schlett, 2018c:485).

Ennek ellenére úgy véljük, a politikai gondolkodásnak e „cselekvésközpontú” felfogása mégis túlzottan leszűkíti a „politikai gondolkodás” címén elemzendő szövegek körét: azt is mondhatnánk, hogy itt voltaképpen nem, vagy csak kevésbé a politikáról való gondolkodásról, hanem sokkal inkább „politikuskok gondolkodásáról” van szó, amely magától értetődően, leginkább a politikára irányul. Ahogyan a szerző maga írja:

„Feltevésem szerint a gondolkodás a politikáról csak az által válik a politikai gondolkodás elemévé, ha közösségek cselekedeteit irányítja, befolyásolja, ha olyan alternatívát állít más alternatívákkal szemben, amelyekben megmutatkozik a megvalósítás esélye; nemcsak a kívánatosról szól, hanem magába foglalja a teendőkre adott válaszokat is.” (Schlett, 2018c:485).

Mivel Schlett a politikai gondolkodás mibenlétét a fentiek értelmében közelíti meg, nem is csodálkozhatunk azon, hogy a korszak politikaelmélete, és a politikai filozófia, mint olyan, szinte teljesen kimarad a kötetből. A 635 oldalas munkában például egyetlen egyszer, még említések szintjén sem merül fel Ottlik László neve, – akit a Horthy-korszak politikatudományáról elemzést író Csizmadia Ervin „a korszak vezető filozófusának” nevezett (Csizmadia, 2009:7), valamint nem szerepel továbbá még Krisztics Sándor, aki „Concha talán legismertebb tanítványa a két világháború között” (Csizmadia, 2009:34) vagy Dékány István neve sem. Lehet persze a szerzővel egyetértve a po-

litikai gondolkodást a fentebbiek értelmében definiálni, azonban az már nehezebben magyarázható, hogy a korszak vezető politikatudósai, akik a politikáról a napi konkrétumok szintjénél elvontabb megközelítésben értekeztek és gondolkodtak, legalább a nevesítés szintjén miért nem jelennek meg. Különösen érdekes ez Ottlik esetében, aki monográfusa szerint ráadásul, a kötet egyik főszereplőjének, Bethlen Istvánnak „közeli bizalmasa” volt, (Szabadfalvi, 2019:12) és említhetnénk itt a diktatúra kortárs jelenségének vitatása kapcsán a *Társadalomtudomány* című folyóiratban megjelent cikkét is, amelyet a recenzensek egyike, Albrecht Ferenc, egyenesen Bethlen burkolt diktatúrátörkévéseinek igazolásaként olvasott (Szabadfalvi, 2019:89). Még kevésbé érthető, hogy – miközben kiindulási pontjától némileg eltérően, Schlett hosszú oldalakon keresztül elemzi az aktív politikai cselekvőnek nem igazán nevezhető Somló Bódog filozófusnak a Társadalomtudományi Társaság vitakörében megtartott előadását a társadalmi haladás pozitívista értelmezéséről, (Schlett, 2018c:23-27) vagy például Fogarasi Béla rendkívül elvont értekezését a materializmus kritikájáról, (Schlett, 2018c:80-85) a korszak egyik legrepresentatívabb történésze, – mellesleg politikailag is elkölözött, vezető értelmiségi alakja – Szekfű Gyula, viszont alig szerepel néhány futó említéstől eltekintve a kötetben.

Schlett könyvének a leginkább vitatható pontja alighanem ide köthető: ez pedig a szinte teljes „magyar jobboldali hagyomány” elhanyagolása (Vö. Romsics, 2009). Ugyanis nem csak a jobboldali társadalomtudósok, filozófusok, történészek hiányoznak, hanem a szó legkonkrétabb értelmében felfogott politikai cselekvők, maguk a politikusok is. Hiába keresnénk például a „Horthy-korszak” névadójának, a tárgyaltdőszak egyik legfontosabb politikai szereplőjének, Horthy Miklósnak, az akár csak vázlatosan is megrajzolt portréját, – ugyanígy hiányzik a korszak szempontjából megkerülhetetlen, a Horthy alkotmányos jogosítványai körül kirobbant viták ismertetése, vagy a „kormányzói kultusz” kialakulásának és kortárs értékelésének bemutatása.

Teleki Pál nézeteinek említése szintén teljes mértékben hiányzik, Schlett a nevét is mindössze két oldalon hozza elő, akkor is a Bethlennel kapcsolatos kontextusban, (Schlett, 2018c:605; Schlett, 2018c:635) holott Teleki, Bethlentől függetlenül is a kor egyik legnagyobb hatású konzervatív politikusának tekinthető. Éppígy nem került be a kötetbe érdemi szempontból Bethlen egyik fő riválisa, Gömbös Gyula sem, pedig Gömbös az 1920-as években az általa kialakított és vezetett Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt, a kormánypárt legfontosabb jobboldali ellenzékének számított. De teljes mértékben kimaradnak a magyar legitimisták (például Pethő Sándor) éppígy, mint például Klebelsberg Kuno vagy Hóman Bálint nézeteinek ismertetése. A Turul Szövetség, az ÉME vagy MOVE – mindannyian a 20-as évek elejének meghatározó szervezetei, szintén nem kapnak érdemi elemzést, és éppígy kimarad a *Napkelet*-köre. Bajcsy-Zsilinszky Endre, a korszak egyik legmarkánsabb (az 1920-as évek első felében még egyértelműen) jobboldali politikusa, aki ráadásul kiterjedt elméletűri munkássága mellett konkrét politikai programmal lépett fel, szintén elenyésző számú említést kap. Voltaképpen úgy tűnik, hogy néhány ma már kevésbé ismert agrárius és keresztényszocialista politikus mellett az egyébként politikai párttal nem rendelkező Szabó Dezső, valamint Bangha Béla csupán az a két olyan politikai szereplő, aki a tágan értelmezett jobboldalon érdemben „megtörtént szóvaltatva.”

Az olvasónak néha önkéntelenül is olyan érzése támad, hogy a szerző nem tartja érdemesnek vagy érdekesnek a felsorolt politikai aktorok gondolkodásának vizsgálatát – mindez azonban, a korszak politikai gondolkodása iránt érdeklődők szemében nehezen érthető és nehezen védhető pozíció. Természetesen senki sem várna el a szerzótől a jobboldali szerzők álláspontjának utólagos igazolását: Schlett éppen elégszer nyilvánvalóvá is teszi, hogy célja „a politikai irányzatok jegyeinek értéksemleges számbavételére” irányul (Schlett, 2018a:460). Éppen ennek a – habár nem biztos, hogy szerencsésen megfogalmazott – „értéksemlegességnek” az irányába

tett célkitűzésnek az értelmében várhatná az olvasó, hogy a jobboldali szereplők álláspontját is megismerheti. Ugyanilyen alapon, nyugodtan lehetett volna elemezni az 1931 utáni időszakot is és különösen a nemzetiszocialista vagy a szovjet korszak „kódnyelvének” megfejtésében, a szerző segítségével lehetett volna számos kiváló elemzés, amely a totalitárius gondolkodás a totalitárius rendszerek kapcsán született.

Éppen a fentebbi okokból lenne mindez hatványozottan izgalmas, mivel a szerző kísérlete saját bevallása szerint is arra irányul, hogy témáját kivonja „a még ma is heves, a korszakot egy kétpólusú politikai térként értelmező emlékezetpolitikai viták köréből”, emellett állítása szerint célja nem az, hogy „valamely fejlődésméleti paradigma vagy erkölcsi norma alapján ítéletet mondjunk a korszakban kialakult, a politikai tagoltságot meghatározó álláspontokról.” (Schlett, 2018c:460). Az egyébként méltányolható törekvések mellett, meg kell jegyeznünk, az „értéksemlegesség” kifejezés helyett talán szerencsésebb lett volna az „árnyaltabb” vagy „objektívebb” megközelítés kifejezésének használata. Részben azért, mert a bölcsészettudomány területén, már a tárgy természetéből következően is *ab ovo* ritkán meggyőző egy természettudományos objektívítás értelmében felfogott objektívításemény erőltetése és részben abból kifolyólag is, hogy eszmék, szereplők, politikai irányzatok valóban „értékmentes” sorjázása aligha volna több egymás mellé helyezett, egymással élő kapcsolatban nem lévő elemek unalmas felsorolásánál. Mondhatnánk, hogy szerencsére, Schlett könyve, – még akkor is, ha nem kerül el bizonyos egyoldalúságot – nem merül ki hasonló katalogizálásban.

A szerző, természetesen maga is él bizonyos értékítéletekkel: éppenséggel ilyen értékítélet már az elemzett korszak hosszának és a korszak végét illető időpontnak a megválasztása, mint ahogyan az is, hogy mely szereplőnek mekkora és milyen szerepet szán. Schlett pozitívan hivatkozik néhány olyan történészre, – ilyen például Eric Hobsbawn, Lothar Gall vagy éppen egy helyütt, Szekfű Gyula értelmezésével szemben Hanák Péter, (Schlett, 2018c:11) akik

maguk kategorikus véleményét fogalmazták meg egy-egy probléma kapcsán és határozott értékélméleti paradigmákban gondolkodtak. De hozzá tehetnénk azt is, hogy Schlett számos alkalommal maga fogalmaz meg, akár irányzatok akár személyek kapcsán is, egészen konkrét véleményeket, értékítéleteket. (Lásd például: „Tisza ítéletében kétségkívül van igazság, más kérdés persze, hogy tőle sem állt távol a „szűkkeblűség”, az „elfogultság”, hiszen ő is – akárcsak ellenfelei – politikai harcot folytatott.” (Schlett, 2018c:178)).

Az, hogy Schlett könyve végeredményben mennyiben használható a tárgyalt korszak „politikai gondolkodásának” átfogó megismerése céljából, vitatható. Annyiban mindenképpen, hogy jól összefogott logikai keretbe rendezve ismerhető meg belőle a 20. század első felének magyar liberalizmusa, a korszak liberális szempontú értékelése, illetve a szocializmus néhány, ma kevésbé előtérben lévő, és kevésbé elemzett jelentős teoretikusa, mint amilyen például Jászi Oszkár vagy Szabó Ervin voltak. Kétségkívül számos fontos, és talán eddig kevésbé tárgyalt aspektussal leszünk gazdagabbak Tisza és Bethlen világnézete, demokráciafelfogása, a felvilágosodásból származó „haladás-paradigma” kortárs értelmezése, a liberalizmus és a konzervatívizmus sajátos felfogása kapcsán, hozzáátve, hogy a mai politikai palettán nem vagy alig létezőnek tekinthető az a „konzervatív-liberális” társadalomfelfogás, amelyet ezek a jelentős politikusok egykor képviseltek, és amelynek szellemében óriásai hatással voltak koruk politikai életére és gondolkodására. Azonban a korszak politikai gondolkodásának teljes körű megismerése vonatkozásában Schlett könyve mindenképpen kiegészítésre szorul. Szerencsére ebben kiváló munkákra támaszkodhat az olvasó, így érdemes talán a már említett, Romsics Ignác szerkesztette kötetet (*A magyar jobboldali hagyomány*) is hozzá olvasni, de más, újabban megjelent szakmunkák, mint például a *Konzervatív gondolkodók a két világháború között*, (Pap, 2016) vagy Bartha Ákos 2019-ben megjelent Bajcsy-Zsilinszky könyve is segíthetik a sikeres tájékozódást (Bartha, 2019).

AZ APPENDIXKÖTET TARTALMISÁGÁNAK EGYES ELEMELI

A modernitás előtti hazai politikatudomány narratívái eszmetörténeti szempontból meglehetősen széttartó képet mutatnak. Takács Péter egy recenziójában helyesen mutat rá arra, hogy Ballagi Géza¹ (Ballagi, 2016), Schlett István (Schlett, 2018a, Schlett, 2018b, Schlett, 2018c, Schlett, 2018d) vagy Arczt Ilona (Arczt, 2004) a politikai folyamatokra adott elméleti reflexiók kimondóiként egymással gyakorlatilag diszparát személyi kört nevesítenek (Takács, 2004:341). Ennek nyomán Takács három eszmetörténeti-elmélet-történeti hagyományt feltételez, ennek keretében a Ballagi-féle politikai pamflet- és röpiratirodalom; a Schlett-féle politikai gondolkodási (mentalitástörténeti) hagyomány, illetve a Takács által politikatudományi oktatástörténetnek minősített Arczt-féle mű kerül elkülönítésre. Az eltérés feletti csodálkozás jogos, mivel elvileg mindhárom adatgazdag mű a politikai folyamatokra adott elméleti reflexiókat tárgyalja (Takács, 2004:341-342). Megjegyzendő, hogy az általános hazai politikatudományi irodalom (pl. Bihari–Pokol, 1992; Bayer, 2000) nézőpontján túl a honi politológia képvisel egy eszmetörténeti (Takács, 2007) illetve egy mentalitástörténeti (Bayer, 1998; Mándi, 2005; Mándi, 2015; Balázs–Molnár, 2019) irányú megközelítést a politikai gondolkodás leírásának folyamatában. Érdemes arra utalni, hogy 1989 előtt fennállt a „politikai tanok története” gondolatkör is (Antalfy–Papp, 1974; Kulcsár, 1989). A „gondolattörténet,” „elmélet- és eszmetörténet” politikatudományban betöltött szerepének vizsgálatára is sor került (Bayer, 1998:20-24).

Nem haszontalan mindazonáltal számot adni egyes nemzetközi tendenciákról sem. A politikai gondolkodás középkori időszakának angol nyelvű feldolgozása mellett (pl. Canning, 2002) a franciák az általános témakört többnyire esszéisztikusan (pl. Bodin et al., 1959), a németek pedig akár több évezredet átfogó, tablószerű olvasókönyv formájában (Maier et

al., 1986; Baruzzi et al., 1987)² dolgozták fel (olvasókönyv formátumú hazai vállalkozások: Takács, 1988; Paczolay–Szabó, 1990; Nuber, 1999). Ezek formai elődjei a tudományos szocializmus tantárgy egyetemi karonkénti szűkegletekhez igazodóan részben eltérő tartalmú szöveggyűjteményei (ennek állam- és jogtudományi kari példája: Magyar, 1976; Schlett et al., 1976).

Ugyanígy értékes párhuzam lehet mind eszmetörténeti, vagy gondolkodástörténeti (mentalitástörténeti) téren akár a hazai jogtudomány – különösen a római jogot, és annak továbbélését elemző szegmentuma (Pólay, 1988; Hamza, 2002); továbbá a magyar közigazgatási jog és közigazgatás-tudomány mind elmélet-történetként, mind eszmetörténetként, mind gondolkodástörténetként értelmezhető, alapvetően tudománytörténeti irányú újabb kori produktumai (Koi, 2013; Koi, 2014; Koi, 2023; Rixer, 2013; Rixer, 2020).

A schletti sorozat magát gondolkodástörténetként definiálja. Tanulságos az a folyamat, amelyet Schlett feltár az alapkötetekben és az *Appendix*ben, hogy miként jutott el a (marxista) eszme- és befogadástörténet béklyóitól a politikai gondolkodás, azaz „a politikai cselekvéshez kötődő kognitív tevékenység” vizsgálatához (Schlett, 2018a:9-11; vö.: Schlett, 2018d:11-52). Ugyanígy érdemes visszautalni a Schlett István-i életmű egyes darabjaira, úgymint a munkáskérdés és a szocializmus 1848 és 1906 közötti gondolkodását elemző, 1979-ben elkészült, nyomtatásban 1987-ben napvilágot látott kandidátusi disszertációjára (Schlett, 1987a), amely talán nehezebben érthető meg korábban kiadott, a magyar szociáldemokrácia történetét elemző kötete nélkül (Schlett, 1982). Terjedelmi korlátok okán csak utalni lehetséges a fentiekben és a lentebbiekben nem említettek túlmenő egyéb önálló kis- és nagymonográfiáira (Schlett, 1990; Schlett, 1993; Schlett, 2004), továbbá a társszerzős monografikus munkákra (Schlett et al., 1966; Schlett–G. Fodor, 2006). Az appendixkötet (azaz függelék-kötet) bevezetésének végén felvezetett Hahn István-i intelem („A túlzott tényismeret gyöngíti az ítélőerőt”)

keretei között megfogalmazott szerzői ars poetica („Ma szívesen lemondok az ítélkezésről, ha annak árán megbízható, igazolható ismerethez jutok”) igen szimpatikus, amely eszünkbe juttatja azt is, hogy az egy adott témával való túlgyakori foglalatosság esetleg elhomályosíthatja egyes szerzők látásmódját („fától az erdőt” esete). Ugyanilyen problematikus az a napjainkban gyakori jelenség, amikor a társadalomtudományi (kiemelten a jogtudományi) PhD hallgatók egy résztéma résztemájáról akarják elkészíteni értekezésüket, így békaperspektívájuk gyakran torz (sőt tudományellenes) eredményre vezet. Schlett műve vonatkozásában éppen ellenkezőleg, talán a nagyon széles időtáv, és a sokágú problematika jelenti a kihívást, amelyre a négykötetes kézikönyv tiszteletreméltó, és figyelmet igénylő válasz, egy jelentős társadalomtudományi életmű több kiadáson keresztül fejlődő megkoronázása.

Előre bocsátandó, hogy ebben a részben legkiemeltebben az Eötvös József-féle, illetve az ezen eszmekörhöz kapcsolódó Kemény Zsigmond-i látásmóddal fogunk foglalkozni leginkább. Ennek oka, hogy Schlett István munkásságának centrális magja leginkább alighanem Eötvös munkássága elemzésében kulminálnak.

A politikai gondolkodás és a politikai gondolkodás története című első részt illetően csupán egy kisebb, elsőre talán „populistának” tűnő irányultságú kérdésfelvetésű szegmensre irányítjuk gondolatainkat: „Miért gondolkodnak a politikusok?” (Schlett, 2018d:46-47). Erre a szerző rövid válasza, hogy a cselekvőképesség megteremtése érdekében történik mindez. (Itt nyilván nem a magánjog személyi jogi részében tárgyalt cselekvőképességre, hanem a politikai cselekvőképességre (ható- és tevőképességre), és mozgástér-kihasználásra kell gondolni). Mindez Schlett szerint azt jelenti, hogy aligha képzelhető el, hogy egy politikusnak ne legyen elképzelése arról, mit akar, illetve mit, és hogyan kell tennie. Mindez céltételezést, és a célhoz vezető út felismerését kívánja meg a politikustól (tevékenységtervezés, (politikai) táborszervezés, mozgósítás, a szükséges eszközök felkutatása, eljárásrend stb.). E pozitív oldal mellett van egy

„valami ellen irányuló” oldala is a politikusi tevékenységnek (nevezzük ezt most az egyszerűség kedvéért negatív oldalnak): az ellenfél felismerése, tevékenységének felismerése, gyenge pontok meghatározása, taktikáinak átlátása, érveire adott válaszok. Mindezek gondolkodást kívánnak meg. Azaz a tervező-szervező (technikai-metodikai) oldal és a felismerő-elhárító (taktikai) oldal alkotja ebben az értelemben a politikusi gondolkodást. (Az már más kérdés, hogy meglátásunk szerint nem minden politikusi esetben valósul meg mindez a teljes spektrumon, és főként nem azonos mértékben. E hiányosságokra már csak a választói állandó nyilvános figyelem miatt is könnyen fény derül. Bizonyos képességek (előrelátás), továbbá gyakorlati tapasztalatok (politikai jártasság) nélkül a „politizálás” előbb-utóbb bántó színházi látványossággá, élő szereplős Muppet Show-vá, és a politikai közösséget (az adott nemzetet, vagy a jogközösség és a transznacionális szervezetek esetében akár több nemzet tagjait) lejárató bohacirkusszá fajulhat, melyet száználmas bábok adnak elő). Ugyanakkor a gondolkodás (illetve akár az egyetemi diploma) hiánya talán –úgy tűnik- mégsem akadály a önmagában a politikusi létnek akkor, ha valakit korlátozott képességei, és vitatható teljesítménye ellenére is megválasztanak, vagy kooptálnak). Mindezen semmilyen végzettségi, vagy képességi elvárás sem segítene, mivel a demokratikus legitimitáció (a kiválasztás demokratizmusa) okán a politikussá válástól – kissé leegyszerűsítve a problémát – gyakorlatilag senkit nem lehet eltiltani. Mindazonáltal a választópolgári közösség az éppen zajló folyamatokat tetszés szerinti olvasatban tekintheti a „szembenállók harcaként” értelmezhető végtelen-romantikus lovagregényként, vagy akár rosszul megírt, lektúrszerű ponyvaként.

A kötet második része *A politikai tagoltság gondolati alapjai a versengő paradigmák idején* címet viseli. Ennek fő témaköre az Eötvös József-i életmű, mely mellé kínálkozik Kemény Zsigmond munkásságának vizsgálata. Gondolatainkat e két szerző munkássága köré kívánjuk e körben építeni.

Eötvös József kétkötetes fő művének, a ma *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* (továbbiakban: *Uralkodó eszmék*) címmel ismeretes alapművének első magyar kiadása 1851-1854-ben jelent meg (Eötvös, 1851-1854a) művét a szerző ugyanabban az időszakban megjelentetetten eredetileg német nyelven írta (Eötvös, 1851-1854b). Említendő, hogy az első magyar nyelvű kiadásban az állam szó „álladalom” alakban áll. Schlett maga Eötvös szerepének külön kismonográfiát szentelt (Schlett, 1987b). A magyar kiadás első kötete 1851. július 1-jén, a német kiadás 1851 augusztusában jelent meg. A német második kötet az 1854. május 1-i előszóval 1854 júniusában; az 1854-es évszámot feltüntetett magyar nyelvű második kötet csupán 1855 februárjában jelent meg. Eötvös fő művének történetileg általában legtöbbet hivatkozott kiadása (Eötvös, 1870-1871) mellett ismeretes a német nyelvű alapszöveg részleges újrafordításával javított magyar kiadás (Eötvös, 1981). A magyar fordítás az első kötet tekintetében Szalay Lászlótól és kisebb részben másoktól (be nem azonosítható fordítókól) származik, míg a második kötet magyar fordítása az újabb kutatások szerint Csengery Antal munkája. (Ennek fényében a német kötet élén álló „*Verfasser selbst aus dem Ungarischen übersetzt*” – „Magyarból fordította a szerző maga” közlés nem valóságazonos). A második kiadásban Eötvös nem vette figyelembe a német eredetű, így a főleg a második kötetet jellemző téves fordításokat, illetve archaizmusokat nem korrigálta, ezeket az 1981-es kiadás végezte el (melyet tévesen tartanak kritikai kiadásnak, ugyanis kritikai jegyzetapparátusa nincs, ellenben a sajtó alá rendező rendkívül kitűnő művelődéstörténész és germanista, Oltványi Ambrus, aki utószavában tisztázza a fordítástörténetet, fordítási stílus- és szóhasználat-vizsgálatot közöl (Szalay fordítói voltát erősítendő), példákat ad a fordítási hibákra, illetve egyes német szavak régi rossz, illetve új, jó fordításait is közli. Az írást névmutató és névmagyarázat zárja. Rendkívül jelentős Eötvösnek az 1851-i német kiadás-

hoz írt, korábban meg nem jelent előszava fordításának, és egy hiányzó résznek függelékénti közlése (az utószó: Eötvös (1981) II. 595-622; a függelék: Eötvös (1981) II. 585-591.; névmagyarázatok – névmutató: Eötvös (1981) II. 623-647). Nyilván Schlett, mint az Eötvös-életmű, és a szövegtörténet kitűnő ismerője is az 1981-es szövegekre hivatkozik. Az Eötvös-mű (véltetően a német eredetiből készült) angol fordítása is ismeretes (Eötvös, 1996). Szükséges exemplifikatív utalni Eötvös (valamint Kemény) szépirodalmi helyének újabb kori irodalomtörténeti kijelölésére is (Rónay, 1993a,b,c). E kérdés vizsgálata során utalni kívánunk Concha Győző e körben releváns munkásságára (Concha, 1916, 1918, 1928), amely talán megért volna a műben háttérelmezés helyett egy elsődlegesebb irányú vizsgálatot (Koi, 2013:73-106; Koi, 2014:211-223). Tény persze, hogy a Concha Győző-i életmű mind a négy kötetben bizonyos fokú elemzésre kerül, amely talán szűkösebb annál, amelyet az államtudomány, a (sajátos, korszakhoz kötött értelmű) politikatudomány, és az alkotmány- és közigazgatástan e jeles művelője, az alkotmány- és közigazgatástan kiválósága megérdemelne. Nem hagyható figyelmen kívül John Stuart Mill *A szabadságról* című könyve kapcsán azon tény sem, amelyre Schlett hivatkozik is: Eötvös Millnek írott 1858. június 8. előtti keletkezett levelében utal arra, hogy „Nincs honunkban senki, ki az államtudományokkal komolyan foglalkozik, kire az, mit Ön e téren tett, hatást nem gyakorolna” (Eötvös, 1976: 541-544), ugyanekkor Eötvös Mill részére az *Uralkodó eszmék* egy [német nyelvű – K.Gy.] példányát is elküldte, mint erre Schlett István kiválóan utal (Schlett, 2018d:144-145).

Eötvös kapcsán csupán emlékeztetni lehetőséges az *Appendix*ben megfogalmazott számos gondolat közül egyesekre úgy, hogy a háttérismeretek az *Uralkodó eszmék* első (Schlett, 2018b:19-45) és második (Schlett, 2018b:47-82) kötete vonatkozásában külön-külön részben olvashatóak, úgy azonban, hogy Eötvös életműve (továbbá Keményéé is) mind a négy

kötetben értékelést nyer. Az egyik ilyen politikai vezérgondolat, hogy a politikai gyakorlat vezérelvévé Eötvös a kormányzóképeséget teszi (Schlett, 2018d:125). Mindez nem érthető meg az eötvösi állami feladatok elmélete és az államszervezet képe (Schlett, 2018b:53-59), valamint az önkormányzatiság általa vallott nézetei nélkül (Schlett, 2018b:68-70). A „mozgalmi liberalizmus” kritikája francia interpretációi nyomán utal Schlett arra, hogy a néphangulat elkomorodása, és az államszín képe Eötvös és Kemény elemzésében a külhonihoz hasonló következtetésként jelenik meg, de valamivel optimistábban. Az önkritika és az újrafogalmazás szükségességét azonban ők is elkerülhetetlennek látják (Schlett, 2018d:139). Kemény 1851-es, *Még egy szó a forradalom után* című röpirata nyomán arra is utal Schlett, hogy 1848-ban nem a magyar (és a külföldi) forradalmi célok voltak tévesek, hanem amiként Kemény megállapítja, a politikusok tévedtek. Schlett arra is utal, hogy a kormányra került mozgalmi liberalizmus jellemképeének kulcsszava, a remény, Kemény és Eötvös 1849 utáni írásaiból ugyanúgy felszínre került, akárcsak Gustave Flaubert *Érzelmek iskolája* című regényéből – mutat rá a szerző (Schlett, 2018d:140).

A könyv harmadik részének tárgya *A politikai tervezés grádicsai* kifejezéssel kerül meghatározásra. A Kommunisták Párt kiáltványa (Schlett, 2018d:276-284) a Széchenyi *Hitelében* megfogalmazott politikai önazonosság-építés keretében kerül egymással szembeállításra. A marxizmus egy évszázadon keresztül volt a politikatudományi diskurzusok meghatározója (a tudományos szocializmuson keresztül) a dialektikus és történelmi materializmus szemléletmódjától áthatottan. A tudományos szocializmus nem érthető meg a 18-19. század fordulóján keletkezett német filozófia, az angol közgazdaságtan, és a francia szocialista irodalom ismerete nélkül. Mindezt a mai újmarxista „világmegváltóknak” sem árt észben tartaniuk.

A munka negyedik része a *Következtetések és nyitott kérdések* elnevezést kapta. Ennek egyik

fő kérdése az „új válság – új liberalizmus,” illetve a liberalizmus és az állam (Schlett, 2018d:405-409) problémafelvetés, mely a nemzetállamok megszűnését vetíti előre a nemzetközi irodalom elemzése alapján. (Kérdés, hogy ez mennyiben tekinthető az államelhalás marxista elméletének új köntösben történő teoretizálásának). A porladó „államszuverenitás” képe, és a meglévő válságjelenségek ellenére is jelenleg ez a felvétel sokallta több kínzó kérdést involvál, mint amennyi problémát megoldana egy esetleges „világállam” vagy bárminő –megváltónak érzett- ideológia. A sokszor hivatkozott *demokratikus* szándékai ellenére aligha lehetséges egy eddig sosem látott államtípus, új mintájú intézményrendszer, vagy egyetlen kormányzó politikai akarat csatasorba állítása a régi institutionalizmus ellenében.

Megállapítható, hogy Schlett István munkája igen nagy előrehaladást jelent a honi politikai gondolkodástörténet rekonstrukciójában, és őszintén reméljük, hogy munkásságát a jövőben is folytatni fogja.

JEGYZETEK

- 1 Ballagi Géza 1909-es művének Nagy Ágoston előtanulmányával ellátott reprint kiadása 2016-ban jelent meg.
- 2 A két német nyelvű szövegválogatásból kibontható az európai politikai gondolkodás kánonja. Számos gondolkodóról/gondolkodótól olvashatunk a két kiadványban. Az első kötetben a következők szerepelnek: Platón, Arisztotelész, Ciceró, Szent Ágoston, Aquinói Szent Tamás, Dante Alighieri; Páduai Marsilius, Niccolò Machiavelli, Morus Tamás, Martin Luther, Francisco de Vitoria, Hugo Grotius, Jean Bodin, Thomas Hobbes. A második kötetben a következők szerepelnek: John Locke, Samuel Pufendorf, Charles-Louis Montesquieu, a „The Federalist” szerzői, Jean-Jacques Rousseau, Emmanuel-Joseph Sieyès, Edmund Burke, Immanuel Kant, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Alexis de Tocqueville, John Stuart Mill, Auguste Comte, Karl Marx, Friedrich Nietzsche, Max Weber. Ez a szellemi kör több mint 2300 éves időtávot fog át.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Antalfy György – Papp Ignác (1974): *A politikai és jogi tanok története. Egyetemi tankönyv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Arczt Ilona (2004): *„Politika tudományok” oktatása a Budapesti Egyetem (ELTE) Jogi Karán és elődintézményeiben*. Rejtjel, Budapest. Rejtjel Politológiai Könyvek 22.
- Balázs Zoltán – Molnár Csaba (2019): *Irányzatok a magyar politikai gondolkodásban* (lekt.: Macskássy Zsuzsa). Osiris Kiadó, Budapest.
- Ballagi Géza (2016): *A politikai irodalom Magyarországon. 1825-ig Reprint kiadás* (s.a.r., bev. tan.: Nagy Ágoston). Nemzeti Közszerzői Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpont – Dialóg Campus, Budapest.
- Bartha Ákos (2019): *Bajcsy-Zsilinszky Endre – Életút és utóélet*. Bölcsészettudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Baruzzi, Arno – Euchner, Walter – Falk, Berthold (1987): *Klassiker des politischen Denkens von Plato bis Hobbes II. Von Locke bis Max Weber* (Eds.: Denzer, Horst – Maier, Hans - Rausch, Heinz). C.H. Beck, München.
- Bayer József (1998): *A politikai gondolkodás története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bayer József (2000): *A politikatudomány alapjai* (lekt.: Thoma László). Napvilág Kiadó, Budapest.
- Bihari Mihály – Pokol Béla (1992): *Politológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bodin, Louis – Jannin, Pierre – Lavau, Georges – Touchard, Jean – Sirinelli, Jean (1959): *Historie des idées politiques I. Des origines au XVIIIe siècle*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Canning, Joseph (2002): *A középkori politikai gondolkodás története 300-1450* (szerk.: Geréby György – Kisbali László, ford.: Nemerkenyi Előd). Osiris Kiadó, Budapest.
- Concha Győző (1916): Montalembert és Eötvös barátsága a [z ezernyolcszáz]harmincas években. *Budapesti Szemle* 44. évf. 472. sz. 1-27.
- Concha Győző (1918): *Eötvös és Montalembert barátsága. Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdetéhez*. Szent István Társulat, Budapest.
- Concha Győző (1928): Magyarország régi francia barátja [Montalembert]. *Budapesti Szemle* 56. évf. 605. sz. 28-42.
- Csizmadia Ervin (2009): *A magyar politikatudomány tradíciói a két világháború között*. Munkabeszámoló. OTKA. http://real.mtak.hu/2695/1/69072_ZJ1.pdf. (Utolsó letöltés 2020.04.27.)
- Eötvös József (1851-1854a): *A XIX. század walkodó eszméinek befolyása az álladalomra I-II*. Jasper Hügel Manz-Emich Gusztáv, Bécs-Pest.
- Eötvös József (1851-1854b): *Der Einfluss der herrschenden Ideen des XIX. Jahrhunderts auf den Staat I-II*. Jasper Hügel Manz-Brockhaus, Wien – Leipzig.
- Eötvös József (1870-1871): *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I-II*. Ráth Mór, Pest.
- Eötvös József (1976): *Eötvös József művei. Levelek*. Helikon, Budapest.
- Eötvös József (1981): *A XIX. század walkodó eszméinek befolyása az államra I-II* (s.a.r., jegyz.: Oltványi Ambrus). Magyar Helikon, Budapest.
- Eötvös József (1996): *The dominant ideas of the nineteenth century and their impact on the State* (ford., szerk., bev. tan.: D. Mervyn Jones). Columbia University Press, Boulder (Colo.) – Highland Lakes (New Jersey). East European Monographs.
- Hamza Gábor (2002): *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Koi Gyula (2013): *Évszázadok megszgyéjén. Négy magyar közigazgatás-tudós útkeresése és életpéldája*. Zsoldos Ignác (1803-1885) *Récsi Emil (1822-1864) Concha Győző (1946-1933) Magyary Zoltán (1888-1945)* /lekt.: Schweitzer Gábor– Tamás András/. Nemzeti Közszerzői és Tankönyvkiadó, Budapest.
- Koi Gyula (2014): *A közigazgatás-tudományi nézetek fejlődése. Külföldi hatások a magyar közigazgatási jog és közigazgatás-tan művelésében a kamerálisztika időszakától a Magyar-iskola koráig* (lekt.: Patyi András – Tamás András). Nemzeti Közszerzői és Tankönyvkiadó, Budapest.
- Koi Gyula (2023): *Közigazgatás és tudomány. A közigazgatás tudományos vizsgálatának egyes elméleti kérdései. (Tankönyv az MA és az ÁTMA képzések számára Közigazgatás-elmélet tantárgyból)*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest. (Megjelenés előtt).
- Maier, Hans – Heinz, Rausch – Horst, Denzer (Hrsg.): (1986): *Klassiker des politischen Denkens von Plato bis Hobbes I. Von Plato bis Hobbes* (Eds.: Denzer, Horst - Kuhn, Helmut – Maier, Hans – Rausch, Heinz). C.H. Beck, München.
- Kulcsár Kálmán (1989): *Jogi és politikai gondolkodás modernizáló társadalmunkban. Szocializmus – három évtized 1956-1986* (szerk.: Rathmanné Túry Mária). MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Magyar György /vál., összeáll., szerk./ (1976): *Jegyzetpótló szöveggyűjtemény I. kötet A tudományos szocializmus tanulmányozásához az állam- és jogtudományi karok hallgatói számára. Egységes jegyzet. Kézirat*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Mándi Tibor (2005): *Politikai gondolkodás*. Osiris – MTA TK PII, Budapest.
- Mándi Tibor (2015): Politikai gondolkodás. In: Körösi-András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Osiris Kiadó, Budapest. 13-34.
- Nuber István /vál., összeáll./ (1999): *Fejzetek az egyetemes politikai gondolkodás történetéből I-II*. Janus Kft. - Osiris Kft., Budapest-Pécs.
- Paczolay Péter – Szabó Máté (1990): *Az egyetemes politikai gondolkodás története. Szöveggyűjtemény*. ELTE ÁJK - Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pap Gábor (szerk.) (2016): *Konzervatív gondolkodók a két világháború között*. Kossuth Kiadó, Debrecen.
- Pólay Elemér (1988): *A római jogászok gondolkodásmódja. Kazuisztika és absztrakció* (szerk.: Mezőfalviné Várdy Edit, lekt.: Hamza Gábor). Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat.
- Rixer Ádám (2013): *A köz természete. Új irányok a magyar közigazgatásban és közigazgatás-tudományban*. Patrocini-um Kiadó, Budapest.
- Rixer Ádám (2020): *A magyar közigazgatási jogtudomány értékésének szempontjai*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác (szerk.) (2009): *A magyar jobboldali hagyomány 1900-1948*. Osiris Kiadó Budapest.
- Rónay György (1993a): A realista regény születése: Eötvös József. In: Graszner Tibor (összeáll.): *Népiesség és realizmus a XIX. századi magyar irodalomban*. Holnap Kiadó – Alternatív Közgazdasági Gimnázium, Budapest, 289-300.
- Rónay György (1993b): Két klasszikus [Eötvös József és Kemény Zsigmond]. In: Graszner Tibor (összeáll.): *Népiesség és realizmus a XIX. századi magyar irodalomban*. Holnap Kiadó – Alternatív Közgazdasági Gimnázium, Budapest, 315-316.
- Rónay György (1993c): Realista igényű jellemrajz: Kemény Zsigmond. In: Graszner Tibor (összeáll.): *Népiesség és realizmus a XIX. századi magyar irodalomban*. Holnap Kiadó – Alternatív Közgazdasági Gimnázium, Budapest, 301-314.
- Schlett István - Szűcs János – Major József (1966): *Hűsz év a nép szolgálatában. Tulajdon elleni bűncselekmények*. BM Tanulmányi és Kiképzési Főcsoportfőnökség.
- Schlett István – Magyar György – Síkfői Tamás (1976): *Jegyzet és szöveggyűjtemény II. kötet A tudományos szocializmus tanulmányozásához az Állam- és Jogtudományi Karok hallgatói számára. Egységes jegyzet. Kézirat* (szerk.: Magyar György). Tankönyvkiadó, Budapest.
- Schlett István (1982): *A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig*. Gondolat, Budapest.
- Schlett István (1987a): *A „munkáskérdés” és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban 1848-1906. Adalékok a politikai ideológiák jelentésváltozásához*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Schlett István (1987b): *Eötvös József*. Gondolat, Budapest.
- Schlett István (1990): *Az opportunizmus dicsérete*. Magvető, Budapest.
- Schlett István (1993): *Kisebbségnezőben*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Schlett István (2004): *A „felvilágosult ész” esete a felsőoktatással*. Kölcsey Intézet, Budapest.
- Schlett István – G. Fodor Gábor (2006): *Lú-e, vagy szobor? Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Schlett István (2018a): *A politikai gondolkodás története Magyarországon 1*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Schlett István (2018b): *A politikai gondolkodás története Magyarországon 2*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Schlett István (2018c): *A politikai gondolkodás története Magyarországon 3*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Schlett István (2018d): *A politikai gondolkodás története Magyarországon. Appendix*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Szabadfalvi József (2019): *Egy konzervatív állam- és politikatudós. Ottlik László (1895-1945)*. Dialóg Campus Kiadó-Debreceni Egyetemi Kiadó, Budapest-Debrecen.
- Takács Péter (1988): *Szöveggyűjtemény az egyetemes politikai gondolkodás történetéből I-II. Kéziratként*. Politikai Főiskola Politikaelméleti Tanszék, Budapest.
- Takács Péter (2004): Történetek és tradíciók. Könyvszemle Arczt Ilona: A „Politika tudományok” oktatása a Budapesti Egyetem (ELTE) Jogi Karán és elődintézményeiben c. munkájáról. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Budapestinensis* 51. évf. 1. sz. 335-342.
- Takács József (2007): *Modern magyar politikai eszmétörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.